

## ХИТОЙ ТИЛИДА СОНЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИГА ОИД

**Мавлянова Умида Ходжакбаровна**

*ТошДШУ Хитойшунослик факультети,*

*“Хитой филологияси” кафедраси доц.в.б., PhD*

*Электрон адрес: mavlyanovaumida@mail.ru*

**Аннотация.** Мазкур мақолада хитой тилида сон тушунчаси ҳақида маълумот берилган. Соннинг илм-фанда ҳам, кундалик ҳаётда ҳам турли вазифаларда ишлатилиши маълум бўлиб, математик миқдорийликнинг хилма-хиллиги ҳам сонлар билан бевосита боғлиқ бўлганлиги Қадимий Хитой мисолидан бошлаб берилганлиги мақолада акс этган. Шу билан бирга Қадимги Хитой башорат ёзувлари “инлар ёзуви” ҳақида ҳам ёзилган. Мақолада кўпгина рус ва дунё олимларининг сон ҳақидаги илмий изланишлари ўрганилган ва уларнинг фикрларидан мисоллар келтирилган.

**Калит сўзлар:** Хитой, хитой тили, сонлар, математика, жадвал, ҳисоб тизими, башорат ёзуви, рақам, тур.

**Аннотация.** Данная статья повешается числительным на китайском языке. Как известно числительные используются не только в науке, но используются также и в быту. Использование разнообразных математических чисел непосредственно связано с времён Древнего Китая. В статье написано об “иньских письмах”, которые считались гадательными надписями. Также изучены научные труды русских и мировых ученых, приведены примеры из них.

**Ключевые слова:** Китай, китайский язык, числа, математика, таблица, система учёта, гадательные надписи, цифры, разряд.

**Annotation.** This article provides information on the concept of numbers in Chinese. The fact that the number is known to be used in various tasks both in science and in everyday life, and the variety of mathematical quantities is also directly related to numbers is reflected in the article from the ancient Chinese example. At the same time, the ancient Chinese prophetic notes were also written about the "writing of the nest". In the article, the scientific research of many Russian and World Scientists on the number has been studied and examples of their views are given.

**Keywords:** Chinese, Chinese language, numbers, mathematics, table, calculation system, prediction writing, number, type.

Сон тушунчаси фундаментал илмий тушунчаларга тегишлидир. Ушбу предметни математика фани ўрганса-да, сонлар ва улар устидан амалиётлар илм-фаннинг барча соҳалари ва ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида ишлатилади. Айтиш мумкинки, сонлар деярли тил каби барча жойларда мавжуд. Шу билан бирга сон тушунчаси тил билан бевосита боғлиқ бўлиб, тилда ўз ифодасини топади. И. А. Бодуэн де Куртенэ ушбу алоқани шундай таъкидлайди: “Миқдорий тасаввурлар, яъни математик фикрлаш (тафаккур) билан тақсимланган ва бирлаштирилган мажмуаси умумий борлиқ томонларининг бирини ташкил қилади. Миқдорий математик фикрлаш билан бирга тил тафаккурининг миқдорий томонини ҳам ўрганиш лозим [1].

Сон илм-фанда ҳам, кундалик ҳаётда ҳам турли вазифаларда ишлатилади. Сонлар ёрдамида биз ҳисоб натижаларини қайд қилишда (йигирма нафар, қирк йил), кўпликнинг унсур (элемент)лари ўртасидаги тартибни белгилашда (биринчи сўзга чиқувчи, миллионинчи яшовчи одам), бирон бир нарсанинг ўлчови натижаларини ифодалашда (бир ярим километрли йўл). Бундан ташқари, сон белгилари сўзлар, ҳарфлар ўрнида қўлланилиши мумкин, масалан, текстни кодлаш учун [2].

Математик микдорийликнинг хилма-хиллиги (миқёс, макон микдорийлиги: ўлчовли, икки ўлчовли, уч ўлчовли, кўп ўлчовли, ўлчовсиз; вақт микдорийлиги, муайян жараённинг давомийлиги; маконга ҳам, вақтга ҳам тегишли сон микдорийлиги; интенсивлик (шиддатлик), даража микдорийлиги)ни таъкидлаб, И. А. Бодуэн де Куртенэ унинг барча турларини сонга тенглаштирганди, чунки “макон, миқёс ўлчови, уларнинг давомийлиги, даражаси ва шиддатлигини ҳисоблаб олиш мумкин”[3]. Мухими шундаки, микдорий ва сон тасаввурлар (тушунчалар)нинг бу хилма-хиллиги тилда у ёки бу шаклда ўз ифодасини топади. Шунинг учун “тил тафаккурининг микдорийлигига қизиқадиган ҳар бир тадқиқотчи юқорида кўрсатилган соф математик микдорийликнинг барча соҳалар: талаффуз-эшитиш тасаввурлар соҳасида (психофонетика), морфология сўзининг кенг маъносидаги морфологик тасаввурлар соҳасида (гап морфологияси ёки синтаксис, сўзлар морфологияси, флексия, морфемалар ва уларнинг таркибий қисмлари морфологияси, бўғинлар морфологияси, фонемалар морфологияси), семантик тасаввурлар соҳасида; талаффуз-эшитиш тасаввурлардан фарқли равишда ёзув-кўриш тасаввурлар соҳасидаги мосликларни излаши лозим” [Ўша ерда, 314 б].

Мазкур мукамал ифодаланган фикр сон ва микдорнинг тилдаги семантик майдон чегараларини аниқлаб берган, деб ўйлаймиз. Бироқ, ўзаро мутаносиб тил майдонларини таҳлил қилишдан аввал соннинг умумий семантикаси ҳамда сонга оид тасаввурларни тилда ифода этилиши жараёни ва ҳисоб тизимларини кўриб чиқиш керак.

Маълумки, сон фалсафий ва математик нуқтаи назаридан анчагина кенг абстракцияни намоён қилади, чунки унда “сифатловчи белгиларидан четлашган ҳолда предметлар кўплигининг микдорини акс эттиради: “беш” сони турли предметларнинг мажмуасини ифодалаш мумкин: олмалар, гуллар, шаҳарлар, ҳис-туйғулар, давлатлар ва ҳ.к.”. Ва “бир-бирига тенг барча кўplikларда битта умумийлик, эҳтимол, сон бўлади”. Шу билан бирга сон тушунчасининг мураккаблиги ва қарама-қаршилигини таъкидлаган ҳолда, Бодуэн де Куртенэ “ҳар қандай сифат микдорга таянади, чунки предметларнинг бир-биридан сифат жиҳатидан фарқланишлар, бир томондан, муайян бир таркибий унсурларнинг мавжудлиги, иккинчи томондан эса — бошқа унсурларнинг йўқлигига асосланади”.

Микдор ва сифат семантикаси ўзаро боғлиқлигини нафақат файласуфлар, балки тилшунослар томонидан ҳам қайд қилинган. Гегельнинг микдор категорияси сифат ғоясидан холи эмаслиги тўғрисидаги фикрини шарҳлаб, Л. Д. Чеснокова шундай ёзади: “Масалан, 4 ва 5 сонлари ўртасидаги фарқлар уларнинг микдоридаги сифатловчи фарқидан иборат: “тўрт” — тўртта birlikни бирлаштиришдан иборат

сифатни ўз ичига олган бу муайян миқдорнинг номи бўлиб, бешта birlikни бирлаштиришдан иборат сифатни ўз ичига олган “беш” сонидан фарқ қилади; 4 ва 5 ўртасидаги миқдор-сифат фарқи битта birlikка тенг. Миқдорий ва сифат тавсифларнинг умумийлиги (бирлиги) айнан шундан ташкил топади” [4]. Айтиш мумкинки, “сифат” ва “миқдор” категорияларининг диалектик умумийлиги (бирлиги) сонлар номланишининг категориал семантикасида ҳам ўз аксини топади: “бир”, “кўп”, “олтмиш”, “бир юз” ва ш.к. тушунчаларнинг бирлиги миқдорни ифодалашдаги умумий ғоясига таянади, бу ғоянинг ўзи эса, мазкур сўзлар гуруҳининг сифат белгисидир. Бундан ташқари сон birlikлари орасидаги миқдорий фарқлар маиший онг томонидан сифатдаги фарқлар деб қабул қилиниши мумкин: олти бешдан *кўпроқ*, лекин еттидан *камроқ*, ўнта тухум бештадан *кўпроқ*. Эҳтимол, сонни сўз орқали ифодалашнинг энантиосемиклиги муайян сўзлар гуруҳидаги лингвокультурологик коннотацияларнинг асоси (боши) бўлиши мумкин. Сон ғояси эса инсоният маданиятидаги чуқур илдизларга эга.

Турли халқлар қадимги афсонларида сонларнинг пайдо бўлишида худолар ва қахрамонлар номлари билан боғланар эди. Масалан, қадимги юнонликлар сонларни уларга Прометей берган деб ўйлашган. Бабилликлар ушуб нарса учун яримодам-яримбалиқ Оаннесни, мексикаликлар эса – патли илон Кецалькоатльни улуғлашар эди [5]. Қадимги Хитойда сонларнинг вужудга келиши қуйидагича талқин қилинади: одамзоднинг аждоди Фу Си учбурчак ёрдамида доира чизиб, унинг ичига 3, 4, 5 томонларга эга иккита учбурчакдан иборат тўғрибурчакни жойлаштирди. Ушбу сонлар орқали Фу Си борлиқнинг сонли тартибини аниқлаб олган экан [6].

Эҳтимол, илк босқичда сонларнинг пайдо бўлишига маданий сабаблар, яъни ҳар бир халқнинг турмуш тарзи, маиший ҳолати, унинг асосий меҳнати ва дунё ҳақидаги тасаввурлари таъсир кўрсатган. Масалан, атрофдаги оламни “вертикаль” бўйича ердаги, ер остидаги ва самодаги подшоҳликларга бўлган халқларда “уч” сони муқаддас сонга айланган эди. Бошқа халқларнинг тасаввурида эса, олам вертикал бўйича эмас, балки горизонтал бўйича бўлинган, улар дунёнинг тўрт томонини, тўртта “асосий шамол”ни билишган, бу халқларда “тўрт” сони муҳим роль ўйнаган эди. Тахмин қилиш мумкинки, “вертикал дунёқараш” чегараланган ҳудудларда: ўрмонлар, тоғлардан яшаган халқлар, “горизонтал” эса, текислик, водийларда жойлашган элатларга хос бўлган.

Қадимги хитойликларда олам таркибининг модели беш аъзолик тасаввур қилинган: шимол, жануб, ғарб, шарқ, марказда эса – Само ости, шунинг учун ҳам “беш” сони муҳим роль ўйнаган: ҳисоблашнинг беш ўлчамли тизими Курашаётган Подшоҳликлар даври (эр.ав. V-III асрлар)дан муомала киритилган эди. Беш ўлчамли таснифий-нумерологик тизимнинг устунлиги ўша даврдаги бешта унсурли универсал схемаси билан изоҳланади. А. И. Кобзевнинг фикрига кўра, бу схема “бармоқларда санаш, маконни бешта қисм (олд, орқа, чап, ўнг, марказий)га бўлиш, йирик қора молнинг бош суяги ва суяқларида беш ўлчамли фол очиш амалиёти каби маданий ҳодисалари билан генетик тарзда боғлиқ эди” [7].

Олимларнинг тахмин қилишига, соннинг мавҳум (абстракт) тушунчалари бир неча босқичлардан ўтган. Одамлар ҳар бир овда ўлдирилган ҳайвонни ёки подадаги қўйни тахтада белги қўйиб, арқонда тугун бойлаб, қопчага тош солиб

ва ҳ.к.ларни ишлатиб, санашни ўрганар эди. Дастлабки босқичда саналаётган кўплик тасодифий характерга эга бўлган. Бироқ, сон бўйича бошқа кўпликлар билан таққосланаётган дастлабки эталонли кўпликлардан энг “қулай” ва табиийси одамнинг қўл ва оёқларидаги бармоқлар эди. П. Лафаргнинг қайд қилишига, “бизнинг тил шундан далолат берадики, инсон узунлик бирлиги учун ўзини қўлини, оёғини, кафтини қўллаган; қўл ва оёқ бармоқлари ҳисоб учун хизмат қилган”. Натижада қўл бармоқларини санашда кўпгина тилларда (шу жумладан, хитой тилида ҳам) ўнли рақамлар тизими ўз аксини топди, аммо баъзи тилларда тўртлик сонлар, ўн икки бармоқли<sup>57</sup> ва бошқа тизимлар сақланиб қолган [8]. Бироқ, бир хил типдаги ҳисоб тизимларида сўзлар ифодасида ҳам айрим фарқларни учратиш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, сонлар номлари ҳар қандай турдаги предметлар билан ишлатила олиниши даражасига етгунга қадар, яъни сон тушунчаси саналаётган предметлардан бутунлай абстрактлашгунча, инсон тафаккури мураккаб ва узоқ йўлни босиб ўтиши керак эди. Олимларнинг фикрига кўра, кардинал бутун соннинг ривожланиши жараёни “тилда сон кўринишида қайд қилинган абстракт бутун сонлар синфининг эталон кўплик сифатида ажраб чиқиши” билан якунланади. Айнан сонлар солиштирилаётган тилларда сондаги семантик майдоннинг ядроси ҳисобланади.

#### **Адабиётлар:**

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Количественность в языковом мышлении. М., 1963, 34-б.
2. Горский Д.П. Начальный этап формирования понятий о количественных и порядковых числах. – М., 1961, 226-227-б.
3. Бодуэн де Куртенэ И.А. О смешанном характере всех языков. – М., 1963, т. 2, 313-б.
4. Чеснокова Л.Д. Процесс счета и способы его выражения в современном русском языке. – М., 1992, 5-б.
5. Депман И.Я. Виленкин Н.Я. За страницами учебника математики: Пособие для учащихся. – М., 1989, 16-б.
6. Малявин В.В. Китайская цивилизация. – М., 2000. 317-б.
7. Кобзев А.И. Учение о символах и числах в китайской классической философии. – М., 1994, 46-б.
8. Горелов В.И. Теоритическая грамматика китайского языка. – М., 1998. 67-б.

<sup>57</sup> Ўтмишда ўн икки бармоқли тизимнинг кенг тарқалганлиги ҳақида қўйидаги фактлар далолат беради: ханузгаа йил 12 ойга, кун (сутка) 24 соатга бўлинади, кундалик ҳаётда биз соатни фақат 12 гача санаймиз, сўнг ҳисобни бошидан бошлаймиз (*соат бир, соат икки*). Идишлар сервизлари 12 та персона (одам)га мўлжалланган, мебель мажмуаси ҳам 12 та стулдан иборат. 12 рақами эртак ва афсоналарда ҳам учрайди (ўн икки бошли аждар, илон ва ш.к.).